

MAX NORDAU *ENTARTUNG*JÁNAK HELYE KORA SZELLEM- ÉS FOGALOMTÖRTÉNETÉBEN

Bevezetés, problémafelvetés

Az ember vagy az emberi civilizáció elfajzásával (degenerációjával) kapcsolatos elképzelések jelentős mértékben jelen voltak a 19. század közepétől a 20. század közepéig a tudományt, művészetet és politikát átható diskurzusokban. A degenerációról vallott nézetek alapját a századforduló körül eluralkodott pesszimista világnézet, az általános hanyatlás (*fin de siècle*, dekadencia) érzete képezte, melyekhez szorosan kapcsolódik az öröklélmélet, az eugenika, valamint a fajelmélet is.

A degeneráció fogalma azonban ennél jóval régebbi. Már Arisztotelész is rámutatott arra, hogy az öngyilkosság, a bűnözés és egyéb gaztettek egy nép elfajzásához és pusztulásához vezetnek. Jean-Jacques Rousseau értelmezése szerint a természetes állapottól való eltérés következménye a degeneráció. *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* (1755) című művében arról ír,² hogy az emberiség az eredeti, ideális és egészséges természeti állapotot a civilizációra cserélte. Utóbbi minden baj, betegség és káros szokás forrása, mivel az ember egyre távolabb kerül a természettől, illetve saját, eredetileg jó természetétől.

Ez az eltérés társadalmi kontextusban is megmutatkozhat, így többek között a tehetősebb és a szegényebb rétegek között tapasztalható túl-, illetve alultápláltságban, vagy az ember mentális túlterheltségében. Utóbbi a 18. századi Angliában

1 Ujvári Hedvig, irodalomtörténész, germanista, habilitált egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet.

2 Németül: Rousseau, Jean-Jacques: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. *Diskurs über den Ursprung und die Grundlagen der Ungleichheit unter den Menschen*. Kritische Ausgabe des integralen Textes mit sämtlichen Fragmenten und ergänzenden Materialien nach den Originalausgaben und den Handschriften neu ediert, übersetzt und kommentiert von Heinrich Meier. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1984 (2019). (UTB für Wissenschaft, Bd. 725.)

(spleen) kifejezetten erénynek számított. A 19. században a legnagyobb problémát az urbanizáció következményei jelentették, úgymint az alkoholizmus, a szifilisz, a több irányból érkező hatások okozta idegi túlterheltség, valamint a homoszexualitás, a bűnözés, az öngyilkosság, illetve az általános erkölcsi hanyatlás.

Ezen társadalmi jelenségek vizsgálata megjelent az orvostudományban is, elsősorban a pszichiátriában, ahol a mentális betegségekkel való összefüggésekre fókuszáltak. A degenerációval kapcsolatos kutatások legfőképp a francia intézményi pszichiátriában játszottak szerepet, ahol a 19. század folyamán több tudósgeneráció foglalkozott a jelenséggel, Jean-Martin Charcot (1825–1893) tanítványaként többek között Max Nordau³ is.

Max Nordau⁴

Az orvos, író, újságíró, kultúrkritikus és cionista Max Nordau (1849, Pest – 1923, Párizs) 34 évesen Európa-szerte ismertté (és hírhedtté) vált kultúrkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*tal,⁵ majd egy évtizeddel később (1892/93) az *Entartung*⁶ című munkájával végleg beírta magát a *fin de siècle* szellem- és fogalomtörténetébe.⁷ Utóbbi kapcsán Nordau teljesítménye két tevékenységi körének ötvözése volt, mivel orvosként a kortárs kultúra elemzésére vállalkozott a pszichopatológia eszköztárával. Diagnózisa azonban teljes kudarcnak bizonyult: a korszak befolyásos írói (Baudelaire, Zola, Verlaine,

3 Nordau, Max: *De castration de la femme*. Paris: A. Delahaye et É. Lecrosnie, 1882. <https://archive.org/details/39002086441798.med.yale.edu/mode/2up>

4 Nordau teljes pályaképéhez lásd Schulte, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturrkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main: Fischer, 1997.

5 Nordau, Max: *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*. Leipzig: B. Elischer, 1883. <https://www.projekt-gutenberg.org/nordau/luegen/luegen.html>, továbbá <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11127441?page=1>, https://books.google.hu/books/about/Die_conventionellen_L%C3%BCgen_der_Kulturmen.html?id=Mhc9AQAIAAJ&redir_esc=y

6 Nordau, Max: *Entartung*. (Tebben, Karin Hrsg.). Berlin – Boston: De Gruyter, 2013. (Europäisch-jüdische Studien, Editionen, Bd. 1.) <https://doi.org/10.1515/9783110257069>. Tanulmányomban erre a szövegkiadásra hivatkozom.

7 A két kultúrkritikai mű olvasatához, illetve Nordau fejlődési ívéhez lásd Ujvári Hedvig: *Entartung und konventionelle Lügen. Zum Zivilisationsbegriff von Max Nordau*. *TRANS: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 14 (2003). <https://www.inst.at/trans/14Nr/ujvari14.htm>. Uő: *Entartung durch Zivilisation. Kulturkritik als Psychopathologie bei Max Nordau*. *TRANS: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 15 (2005). https://www.inst.at/trans/15Nr/03_6/ujvari15.htm

Tolsztoj stb.), zeneszerzői (Richard Wagner), filozófusai (Nietzsche) kapcsán kétségbe vonta azok alkotókéességét, egyszerűen elmebetegnek, degenerálnak titulálta őket. Ez lehet az oka annak, hogy Nordau kiterjedt irodalmi munkássága, valamint számtalan művének idegen nyelvekre való fordítása, az intenzív és heves recepció, illetve éles viták ellenére hosszú évtizedekre a feledés homályába merült.⁸

Ugyanakkor örömteli, hogy az utóbbi három évtizedben a Nordau-kutatás különböző témákban egyre-másra gyarapszik monográfiákkal, szövegkiadásokkal.⁹ Nem véletlenül, hiszen Nordau érdemei jelentősek, ő maga többek között a modern kultúrkritika par excellence úttörőjének nevezhető, és utódaira, köztük Lukács Györgyre gyakorolt hatása nyilvánvaló. Nordau életművében a prózai művek, drámák, levelek, orvosi és cionista írások mellett a kultúrkritikai monográfiák vannak túlsúlyban, és nem kétséges, hogy munkássága révén a *fin de siècle* korának egyik vezető európai gondolkodójáról beszélhetünk.

Az *Entartung*ban megfogalmazott civilizációkritika vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajzáshoz vezet. Nordau fordulatokban bővelkedő életében, többirányú pályáján egy dolog állandó, töretlen és megmásíthatatlan: ez az identitása, a német kultúrához tartozás érzése, mindig, minden körülmények között. S ehhez kapcsolódik az *Entartung* alapézise is: minden, ami a német kultúrától, elsősorban a német klasszikától eltér, az számára értéktelen, vitatható, elvetendő, bármennyire is abszurd és elferdített ez a nézete. Az *Entartung* két vaskos kötete ennek a bemutatását vállalja fel: a korszak minden művészeti szegmensét és művészt – a két

8 Lásd Zudrell, Petra: *Der Kulturkritiker und Schriftsteller Max Nordau. Zwischen Zionismus, Deutschtum und Judentum*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2003. (Epistemata, Würzburger Wissenschaftliche Schriften, Reihe Literaturwissenschaft, Bd. 421.) Főleg 56–63., 75–191.

9 Bechtel, Delphine – Bourel, Dominique – Le Rider, Jacques: *Max Nordau (1849–1923). Critique de la dégénérescence, médiateur franco-allemand, père fondateur du sionisme*. Paris: Cerf, 1996. (Bibliothèque franco-allemande); Dahmen, Karola Agnes Franziska: *Spurensuche. Der Mediziner, Romancier, Kulturkritiker und Journalist Max Nordau in seiner Rolle als Kunstkritiker der Neuen Freien Presse*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 28, Bd. 416.); Nordau, Max: *Reden und Schriften zum Zionismus*. (Tebben, Karin – Mayer-Lindenberg, Friederike – Mende, Ralf Hrsg.) Berlin – Boston: De Gruyter, 2018. (Europäisch-jüdische Studien, Editionen, Bd. 4.) <https://doi.org/10.1515/9783110564587>; Ujvári Hedvig: *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«*. Max Nordaus Pester Publizistik. Budapest: Argumentum, 2007; Uő: *Zwischen Bazar und Weltpolitik. Die Wiener Weltausstellung 1873 in Feuilletons von Max Nordau im Pester Lloyd*. Berlin: Frank & Timme, 2012. (Geschichtswissenschaft, Bd. 17.); Uő: „Meine Gefühle für Sie ändern sich nie.” *Die Jugendbriefe von Max Nordau an József Kiss (1866–1869)*. Berlin – Zürich: Peter Lang, 2024. (megjelenés alatt)

kivételtől eltekintve – leminősíti, kíméletlenül leszámol a teljes európai modernizmussal. Nordau a modernizmusnak nem néhány elemét, jelenségét támadja, hanem az egész jelenséget, az esztétikai alapokat (illetve ezek hiányát, melyet minden alkotónak felró). Mű és alkotó közé egyenlőségjelet tesz, így az elfajult mű elfajult, azaz beteg művész alkotása. Ehhez jön Nordau pszichiátriai képzettsége, és a beteg művész, illetve az elmebetegek között máris létrejön az analógia.

Nordau *Entartung*-ját nem lehet figyelmen kívül hagyni a *fin de siècle* tárgyalása kapcsán, mivel nemcsak a századforduló teljes művészetét, valamint az 1860 és 1880 közötti évtizedek legfontosabb esztétikai és filozófiai irányait veszi górcső alá, hanem a kiterjedt szöveg immanens részét képezi a 19. század végének számos meghatározó diskurzusa. Az orvostudomány és a morál összefonódása, a korlátlan bizalom az 'egzakt' tudományok iránt, az 'idegek' tematizálása és a neuraszténia klinikai képe, a biológia és a pszichológiai megközelítés, többek között a pszichopatológia kapcsolódása mind a 19. század második felét jellemző és formáló gondolkodásmódhoz, tudásbázishoz és diskurzusokhoz tartozik.

Az egészség és a betegség az orvos Max Nordau számára nemcsak a fiziológiai állapotok leírására szolgált, hanem a kulturális jelenségek magyarázatához is lehetséges értelmezési keretet jelentett. Nordau vizsgálódásainál folyamatosan átlépi a határvonalat az orvosi elemzések és erkölcsi értékítéletek között. Ehhez a „crossoverhez” számára a legitimációt a tudomány és annak módszertana jelenti: kiindulópontja a tudományos alap, kulcsfontosságú, 'legfőbb jó' az ész, így ezt minden, a maga korában megjelenő fenyegetéssel szemben védeni igyekszik. Nordau ugyan orvosként ír és elemez, de az írás aktusa során kultúrkritikussá és moralistává válik. Ezek az átmenetek, az egyik területről a másikra történő váltások, valamint az ehhez alkalmazott szövegstratégiák elemzése kiemelt figyelmet érdemel.¹⁰

10 Kottow, Andrea: Die Verschränkung von 'Moral, Medizin und Ästhetik' in Max Nordaus *Entartung*. In: Uő: *Der kranke Mann. Medizin und Geschlecht in der Literatur um 1900*. Frankfurt – New York: Campus, 2006. (Kultur der Medizin, Geschichte – Theorie – Ethik, Bd. 20.) 127–173. A nordaui retorikához lásd Kaiser, Celine: *Rhetorik der Entartung. Max Nordau und die Sprache der Verletzung*. Bielefeld: Transcript, 2007. <https://doi.org/10.1515/9783839406724>

Emberi test, társadalmi test – a kultúrkritikai mű mint orvosi értekezés

Nordau „nem akart irodalomtörténetet írni, sem népszerű esztétikakritikába bocsátkozni, hanem az irodalmi divatirányzatok szerzőinek egészségtelen szellemi állapotára kívánt rámutatni”,¹¹ amelynek sokrétű megtestesülése azt jelzi, „hogya a degeneráció és hisztéria a jelen művészetében, költészetében és filozófiájában milyen formát ölt”¹². Alaptézisét a könyv elején ajánlasként, amolyan nyílt levél formájában teszi közzé, melynek megszólítottja Cesare Lombroso (szül. Ezechia Marco Lombroso, 1835–1909) kriminológus, akinek módszereit Nordau a művészet és az irodalom területén maga is alkalmazta. Lombroso több írásában foglalkozott az örület és a zsenialitás kapcsolatával, valamint a bűnözők pszichés jellemzőivel. Fő műve, a *Genio e follia* (1864)¹³ fő tézise szerint a művészi zsenialitás az örökletes örültség egy formája.¹⁴

Lombroso kriminológiai elmélete szerint tehát a bűnözés öröklött tulajdonság, és a bűnöző több fizikai tulajdonsága alapján azonosítható. Feltételezése szerint a bűnözők egy primitív, korai embertípust testesítenek meg, a majmokra vagy alsóbb rendű főemlősökre emlékeztető fizikai vonásokat mutatnak, tehát lényegében visszalépést jelentenek a törzsfejlődés egy korábbi szakaszába. Az ilyen, biológiailag elmaradott egyéneknek a viselkedése elmarad a civilizált társadalom által feltételezett együttélési normáktól.¹⁵

Lombroso tézise szerint tehát a bűnözői magatartást biológiai tényezők határozzák meg, melyek már a születéskor adóttak. A 'született bűnözőt' pontos és minden részletre kiterjedő anatómiai (kriminál-antropometriai) vizsgálatokkal vélte azonosítani, melyek során egyértelmű jegyek, bűnözésre utaló stigmák mutathatók ki (pl. lapos homlok, szokásostól eltérő méretű fülek, nagy szemüreg és állkapocs, arc és koponya aszimmetriája, nagy és hosszú végtagok). Külső megjelenési formájuk mellett ugyancsak jellemző bűnözői tulajdonságnak tartotta a

11 Nordau, 2013. 495.

12 Nordau, 2013. 529.

13 Németül *Genie und Irrsinn* (1887), magyarul *Lángész és örültség* (1906). <https://mek.oszk.hu/01900/01908/01908.htm>

14 Nordau, 2013. 28–41., 75., 101., 127., 136., 147., 168–169., 184., 197., 205–206., 229., 249., 259., 392., 487–488., 522., 534., 546., 550.

15 Lásd többek között Person, Jutta: Schädelschriften. Cesare Lombrosos Konstruktion anatomischer Evidenzen am Leitfaden der Literatur. In: Uő: *Der pathologische Blick. Physiognomik, Atavismustheorien und Kulturkritik 1870–1930*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005. (Studien zur Kulturpoetik, Bd. 6.) 49–101.

magas fájdalomküszöböt, az éleslátást, a morális érzék, illetve büntudat hiányát, a hiúságra való hajlamot, a felindultságot, a bosszúvágyat, a kegyetlenséget. A trágár beszédmodot, illetve a tetoválásokat is a jellemzőik közé sorolta.

A bűncselekmények vizsgálata során a pszichológiai és szociológiai tényezőket ugyan nem tagadta, de nagy figyelmet nem szentelt azoknak. Ezzel kapcsolatban Lombroso megjegyzi, hogy léteznek kriminaloidok is, azaz a bűnözők nagyobb hányada, közel kétharmada nem született annak, hanem a körülmények bizonyultak jelentős befolyásoló tényezőnek. Tőlük nem áll távol a megbánás, vissza tudnak illeszkedni a társadalomba és képesek életüket bűnmentesen folytatni. A külső jegyeik sem annyira jellegzetesek, mint a született bűnözők esetében.¹⁶

Lombroso munkásságát nagyban befolyásolta, hogy korában a bűnözés gyors ütemben növekedett. Ennek oka Európa-szerte az iparosodás, a kapitalizmus következtében felgyorsult népességnövekedés volt, főleg a nagy ipari centrumokban; a népesség zöme az alacsony bérek miatt nyomornegyedekbe zsúfolódott. A bűnesetszám jelentős növekedése kérdéseket vetett fel, melyekre Lombroso adott választ. Tézise szerint a zsenialitás az idegek kóros ingerlékenységén nyugszik. Az emberi szervezet e patológiai elváltozása ösztönzőleg hat a művészi alkotásra, az így létrejött zseniális mű az epilepsziával rokon pszichózis egy degeneratív formájának az eredménye.

Lombroso elmélete az orvosi körökön túlmutató élénk nemzetközi visszhangot váltott ki, írók, újságírók is érdeklődéssel fordultak az új tanok felé, mivel a dekadenciatudat tematizálása a 19. század második felében aktualitással bírt. Nordau ajánlása azonban túlmutat az olasz barát és kolléga csodálatán, az *Entartung*-ot a modern civilizációkritikai művek sorába illeszti, magát is sokkal inkább explicit módon egyenrangú társként pozicionálja a pszichiáter mellé, akinek módszerével sikerült annak művét tökéletesítenie. Azaz: míg Lombroso a bűnözők degenerált pszichéjére fókuszált, addig Nordau ugyanezt vizsgálta a művészek és az írók egészsége kapcsán.¹⁷

Nordau és Lombroso között azonban adódik egy feltűnő különbség. Lombroso, noha maga is alkalmazta módszerét művészek esetében, ezt csak az életrajzukkal kapcsolatban tette, műveiket nem vetette alá a vizsgálódásnak, így

16 A teljes tünetegyüttes felsorolását lásd Lászlófy Csaba: A kriminálantropológiai elmélet napjainkban – Cesare Lombroso – pályafutás és az elmélet. <https://web.archive.org/web/20160906205710/http://fogaszatiszakerto.hu/a-kriminalantropologiai-elmélet-napjainkban--cesare-lombroso--palyafutas-es-az-elmélet.html>

17 Person, Jutta: Menschliche Raubtiere. Die Systematisierung literarischer Degeneration in Max Nordaus Entartungstheorie. In: Person, 2005. 103–185.

Nordauval szemben azok alkotásait nem tüntette fel kedvezőtlen színben. Módszerét nem arra használta, hogy a művészetet annak megbélyegzése révén betegségként leértékelje. Azaz: egyáltalán nem kérdőjelezi meg a neurotikus, pszichopata és degeneratív tulajdonságokkal sújtott zsenik munkáinak fontosságát. Nordau számára azonban a zseni nem a neurózis kapcsán képzelhető el, hanem csak a legmagasabb szellemi és fizikai állapotban, progresszív és egyedi módon. Goethét tekinti példaképnek, és szigorúan elutasítja a szellemileg és testileg sérülteknek nevezett művészeket, mint például a misztikusokat (Verlaine, Tolsztoj, Maeterlinck), Baudelaire-t, az esztéta Oscar Wilde-ot, a szadistának és egó-függőnek tartott Nietzschét, a mazochistának nevezett Wagnert; megtagadja tőlük az alkotás képességét, egyszerűen elmebetegnek bélyegzi őket. Lombrosoval ellentétben nem egyedi esetekre, alkotókra alkalmazza, hanem az egész korszakra vonatkoztatja: Freud előtt Nordau volt az, aki a civilizációkritikájában széles körű irodalmi műveltségét és a művészetekben való tájékozottságát pszichopatológiai képzettségével párosítja, és a *fin de siècle* minden kulturális jelenségére kiterjeszti. Korának művészetére az orvos szemüvegén keresztül tekint, birtokában van a legfrissebb szakirodalomnak, és ezen keresztül vizsgálja az irodalmi, képzőművészeti és zenei alkotásokat. Ez az a pont, amely az *Entartung*ot megkülönbözteti Nordau korábbi kultúrkritikai műveitől (*Conventionelle Lügen, Paradoxe*), azaz az orvos, a pszichopatológus nézőpontja meghaladja a racionális, ész alapú, pozitivistá alapokra helyezett vizsgálódást.

Lombroso mellett a francia Bénédict Augustin Morel (1809–1873) pszichiáter is hatással volt Nordaura, aki 1857-ben kiadott *Traité des Dégénérescences physiques, Intellectuelles et Morales de l'Espèce Humaine* (1857) című nagy hatású könyvében fejtette ki a további pszichiáter-nemzedékeknek is alapul szolgáló nézeteit, s elsőként használta a 'degeneráció' fogalmát. A terminus Morel értelmezése szerint olyan elmebetegséget jelöl, amely nemcsak intellektuális, hanem erkölcsi képességeket is érint, és ez alapvető fontosságú az *Entartung* szempontjából. A betegség gyűjtőfogalom, amely magába foglal mindent, ami a normá(lis)tól eltér, azaz a ronda, a buta, az erkölcstelen, a törvénytelen stb. mind e fogalom alá tartozik. Mivel Morel óta az elfajzás-diskurzusban minden civilizációs jelenség (életforma, világnézet, divat, művészet stb.) a normális versus abnormális fogalompáron mérettetik meg, a civilizációs betegség tautológiává lesz, mivel a civilizáció felelős mindennemű elfajzásért. (Nordaunál ez a gondolat már korábban megjelent a *Conventionelle Lügen* és a *Paradoxe* című műveiben.)¹⁸

18 Schulte, 1997. 203.

Morel a degenerációt egy folyamatként írja le, amelyben a fajok az örökletes hatások következtében nemzedékről nemzedékre romlanak. Kutatásaiban Franz Joseph Gall (1758–1828), valamint Jean-Étienne Esquirol¹⁹ (1772–1840) eredményeire támaszkodott. Morel szerint a degeneráció a következő okokra vezethető vissza: mérgezés (malária, terhesség alatti alkoholfogyasztás, ópium, ételmérgezés stb.), társadalmi közeg, beteges temperamentum, erkölcsi betegség, veleszületett vagy szerzett rendellenességek, örökletes tényezők.²⁰

Morel degeneráció-fogalma vallási és etnológiai-antropológiai eszmék keverékén alapul. Az emberiség „type primitif”, illetve „type normal”-ból, azaz egy eredeti, Ádámmal azonosítható emberi lényből fejlődik ki.²¹ Tanaira a Darwint megelőző időszakból Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829) volt hatással. Elmélete szerint bizonyos tényezők (kábitószer-használat, perverziók stb.) örökölhetők. Az örökölhetőséget mindenre kiterjesztette, így például a leprát is annak gondolta. Morel ennek nyomán egy generációban megjelenő legváltozatosabb betegségeket az előző nemzedékre vezette vissza. A már korábban említett degenerációs folyamat következtében a tünetek nemzedékről nemzedékre erősödnek. Négy generáció esetében az elsőben ideges temperamentum és kicsapongás a jellemzők, a másodikban már agyvérzés, epilepszia, hisztéria és alkoholizmus mutatkozik. A harmadikban megjelenik az öngyilkosság, a pszichózisok és enyhébb elmebajok, míg a negyedikben már veleszületett elmebetegségek és fejlődési rendellenességek adódnak. Az elfajzás utolsó szakasza mindig a sterilitás. A degeneráltak számos stigát viselnek magukon.²²

Morel nézetei jelentős változást eredményeztek a civilizációs diskurzusban. Az intellektuális, erkölcsi és esztétikai vonatkozások az orvos számára is jelentőséggel bírnak, aki ezeket a beteg és egészséges közötti skálán helyezi el. Nordau az, aki a degeneráció Morel által tudományosan bevezetett, majd Lombroso által népszerűsített fogalmát elsőként alkalmazta a művészet és az irodalom területén. Az ajánlásban megnevezett Lombroso „mester” mellett így Morel is legitimálja, hitelesíti Nordau kultúrkritikai tevékenységét, mivel annak nemcsak keretet biztosít, hanem egyben egy tudományos hagyomány sorába illeszti.

Nordau egy ponton jelentősen eltér Morel tanaitól, melyek szerint a nemzedékről nemzedékre örökölt elfajzás révén ennek növekedését prognosztizálja a

¹⁹ Nordau, 2013. 247.

²⁰ Nordau, 2013. 7., 27–31., 45–46., 170., 225., 248.

²¹ Tebben, 2013 (jegyzetek). 558.

²² Nordau, 2013. 266–267.

népesség körében. Természetesen Nordau sem kételkedik az elfajzás és a legtöbb elmebetegség örökletes jellegében, de vitatja, hogy ennek a kiterjedése a szelekció miatt korlátlan lenne. Nordaunak ez a gondolata, azaz a haladásra épülő kultúrkritikája nemcsak Moreltól különbözteti meg, hanem kora kultúrpeszimizistáitól (Langbehn, Lagarde) is.²³

A szelekció ugyan megakadályozza az örökletes elfajulást, de maga az öröklétség még nem ad magyarázatot a betegség létrejöttére. Ezért valamiféle etiológiára van szükség, e téren pedig Nordau az elfajzás létrejöttét az egészségtelen nagyvárosi létre vezeti vissza. Ez az ok-okozati összefüggés már Nordau korában sem számított túlságosan eredetinek, de elterjedt és kézzelfogható volt, hiszen Rousseau óta a város, a modern metropolisz testesítette meg azt a civilizációt, amely a modern civilizációkritika keresztútjében állt. A város már nemcsak a fertő, a bűn megtestesítője, hanem összeolvad a modern civilizációkritikával, mivel minden fizikai és pszichés betegség melegágya. A nagyvárosi ember betegségei közé sorolható a testi gyengeség, a szifilisz, a tuberkulózis, az alkohol- és drogfogyasztás, valamint a pszichés betegségek közül az ideggyengeség és a hisztéria.

Az idegi eredetű panaszok az egész korszakra jellemzőek. (Nordau ugyan nem idézi, de feltehetőleg ismerte George Miller Beards *American Nervousness, its Causes and Consequences* (1881), valamint Paolo Mantegazza *Il secolo nevrosico* (1879, németül *Das nervöse Jahrhundert*, 1888) című művét, melyek a *fin de siècle* időszakát az idegi eredetű problémák melegágyaként jellemzik. Nordau korának Párizsa, az 1889. évi világiállítás utáni metropolisz az Eiffel-toronnyal és egyéb vívmányaival a civilizáció, a haladás, egyben a civilizáció elfajzásának megtestesítője, mivel az elfajzottak és azok csodálói mind a nagyváros lakosai. Másfelől az elfajzott nagyvárosról a Nordau által elfajzottnak minősített szerzők (Baudelaire, Huysmans, Zola) is pontos képet adnak: Párizs a gonosz, a rossz, a dekadencia és a kosz, azaz az elfajzás megtestesítője.²⁴

Morel mellett Valentin Magnan (1835–1916) számít a degeneráció másik jelentős francia teoretikusának. Darwin nyomán azt vallotta, hogy egy tökéletes embertípus soha nem állhat az evolúció elején, csupán a végén. Az emberi fejlődésben bizonyos zavarokat, illetve olyan akadályokat lát, amelyek a folyamatot nemcsak gátolják, hanem annak irányát akár a bukás felé fordíthatják. Bevezeti az instabil (egyén) vagy „dégénéré supérieur” fogalmát, akinek a legfőbb

23 Schulte, 1997. 215–216.

24 Schulte, 1997. 216–217.

attribútuma a diszharmónia. Az elfajzás minden jegyét magán viseli, de intelligencia társul hozzá.²⁵

Ahogy korábban már utaltunk rá, Morel érdeme, hogy a degeneráció fogalma a tudományos diskurzus részévé vált. Morel előtt már létezett kapcsolat elfajulás és civilizációs kritika között, amelyre Nordau folyamatosan utal (lásd August Axenfeld, Richer, Gilles de la Tourette és Paul Michaut munkásságát). Utóbbi kapcsán kiemelendő, hogy Michaut volt az, aki rámutatott arra, hogy a hisztéria nem kifejezetten női betegség, hanem talán még nagyobb számban érinti a férfiakat is.²⁶ E betegség körül – az ókorig visszavezethető gyökerei ellenére – a 19. század végén ismét fellángoltak a viták, tüneteit kortünetnek tekintették, a civilizációval, a modernséggel hozták összefüggésbe. A neuraszténia is „virágzott” ebben az időszakban, a fogalom a férfiak hisztériáját volt hivatott elfedni. Nordau a megnevezéseket azonban csupán egy kórkép finomítására használta. Az új betegség diagnózisával együtt megszületett annak etiológiája is: a civilizáció, a haladás, a modern technika és az ipar által sugallt teljesítménykényszer kedvezőtlenül hatott az idegrendszerre.²⁷

Nordau tudományos világképére a felsorolt tudósokon túl Charles Darwin evolúcióelmélete volt hatással. Már az *Aus dem wahren Milliardenlande* (1878) című kötetében lehet találkozni a létért folytatott harc (Kampf ums Dasein) és a kiválasztás (Zuchtwahl) fogalmával, melyek Darwinra vezethetők vissza.²⁸ A kötet *Paris im Schlafrock*²⁹ című írásában a Párizsban uralkodó, egészségre káros lakhatási és higiéniai körülményeket ostromozza, azok részletes, Zolát idéző naturalista leírását adja. A *Der Alkoholismus in Paris* címet viselő fejezet a szenvedélybetegség társadalmi következményeit vizsgálja; ez a rész akkora botrányt okozott, hogy Nordau a második kiadásban meg kellett hogy védje magát állításai miatt.³⁰ A *Väterchen Staat*ban arra utal, hogy Párizs lakosságának nagyobb

25 Nordau, 2013. 29., 37–38., 171., 209., 225., 248., 550.

26 Nordau, 2013. 36.

27 Nordau, 2013. 27., 36., 47., 53., 225., 248., 486.

28 Nordau, Max: *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder*. 2 Bände. Leipzig: Duncker & Humblot, 1878. 12., 89., 225., 299. https://books.google.hu/books?id=I4YDAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false Ennek a 2., kibővített kiadása: *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande*. (1881). Csak a 2. kötet: https://books.google.hu/books?id=GYBKAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

29 Nordau 1878. 20–33.

30 Nordau, 1878. 169–180.

hányada keményen küzd a fennmaradásért. A létért folytatott harcban nagy szerepe van a kiválasztásnak, azaz a lakosság erősebb és kíméletlenebb része tud fennmaradni.³¹

Ezek a fogalmak Darwin *A fajok eredetéről* (1859) című művét idézik, aki az egzisztenciáért folytatott harcról szóló tézisét Malthustól (1798) vette át. Malthus a társadalommal és lakossággal kapcsolatos megfigyeléseit a korai kapitalizmus időszakából Darwin kiterjeszti a létért folytatott küzdelem jegyében az egész természetre. A biológia törvényei szerint a természetes szelekció nyomán a természetben a szűkös élettér és a korlátozott források szabta keretek között csak a legjobban alkalmazkodó organizmusok fognak fennmaradni a létért folytatott harcban. Ez a harc valójában a természetes szabályozó erő, amely emberre, növényre, állatra egyaránt vonatkozik, valójában a „természet harca”, amelyben az erősebb, az egészségesebb és az ügyesebb marad fenn.³²

Nordau a monizmus híve, azaz nézete szerint ember, állat és természet egyetlen valóságot alkot.³³ Nordau számára csak egyetlen, mindent magába foglaló természet létezik. Egyenlőségjelet tesz ember és állat közé, így problémamentesen tudja adaptálni a darwini elméletet az emberi kapcsolatok és társadalmi viszonyok vizsgálatához; ez a szociáldarwinizmus lényege. Az elmélet egyik leglényegesebb elméleti konstrukciója a természetes kiválasztódás, amely szorosan kapcsolódik a konkurencia jelenségéhez. A természetes kiválasztódás, valamint a létért folytatott harc mindig az erősebb győzelmével végződik, s egyben a győzelem jogosságát is hitelesíti. A túlélésért folyó harcban az erősek maradnak fenn, ők bizonyultak erre alkalmasabbnak, és ezen képességeik miatt jogot formálhatnak a (fenn)maradásra. Darwin szerint hatalom és győzelem kéz a kézben jár. A fajok evolúciója homogenitást von maga után, a fajok sokszínűsége háttérbe szorul. A heterogenitás helyébe erő, alkalmazkodóképesség, dominancia lép. Az evolúcióelmélet szerint a túléléshez és a folyamatos fejlődés biztosításához fontos tényező a hierarchia, az alkalmazkodóképesség,³⁴ azaz egy szervezet biológiai kapacitása a környezetéhez való legjobb illeszkedést illetően, ami egyben a kihasználását is meggátolja. Ez a tézis a társadalom szintjén is alkalmazható. Az *Entartung*-ban ez a fajta érvelés folyamatosan jelen van a különböző szintek között. Az okfejtés alapja mindig biológiai: az ember maga is egy állat, és az általa létrehozott

31 Nordau, 1878. 204–214.

32 Schulte, 1997. 84–85.

33 Tebben, 2013 (jegyzetek). 590.

34 Nordau, 2013. 265–268.

kultúra is „szerves impulzusokra” vezethető vissza. Ugyanakkor az elfajultak esetében nem lehet számonkérni az alkalmazkodóképességet, ezáltal gyors kihalásra vannak ítélve. Nordau viszont arra nem ad választ, hogy a társadalmilag fontos elvárások (kötelesség, önuralom) szintjére hogyan jut el a biológiai síkról.

Darwin elmélete a társadalomra, a kapitalista gazdaságra kivetítve lényegében azt jelenti, hogy csak a legerősebbek, a legügyesebbek és a legalkalmasabbak fognak fennmaradni, így evolúcióelmélete óhatatlanul a fejlődésbe vetett hitet, a jobbító szándékot propagálja. Az evolúció mind a természetben, mind a társadalomban, az emberi kultúrában a korlátlan haladás letéteményese. Vallási értelemben az evolúcióelmélet a bibliai teremtetéstörténetnek feleltethető meg, filozófiai értelemben pedig a betegség és a halál mint természetes és szükséges szelekció révén a teodicea irányába mutat. Nordau már első könyvében egyértelműen hitet tesz Darwin evolúciós elmélete, illetve a szociáldarwinizmus mellett.³⁵

Nordau a darwini elméletet még tovább sarkítja, többek között a véletlennek mint tényezővel. Darwin szerint a véletlennek köszönhetően a szervezetben új tulajdonság alakul ki, amely alkalmazkodóbbnak mutatkozik az adott viszonyokkal szemben.³⁶ Nordau azonban visszautasítja ezt az eshetőséget, a véletlen helyébe nála az akarat lép, így az alkalmazkodás egy akarat cselekedet következménye és nem egy véletlenül megszerzett tulajdonság eredménye. Az akarat azonban ingerek küldése; a figyelemmel együtt egy egészséges organizmus esetében az ingerek és impulzusok rendezéséért felelős. A kívülről jövő információk rendszerezése életfontosságú funkció. A degeneráltak esetében éppen az akarat és a figyelem sérül, ami az ingerek és impulzusok zavarához vezet. Sérül a külvilágról alkotott kép. Egy beteg szervezetnél a képalkotás használhatatlan, mivel patológikus folyamatokon nyugszik.³⁷ Ahogy a sejt működése visszatükrözi a szervezet egészének a működését, ugyanígy működik az ember is a társadalomhoz való viszonyában. Minden emberi cselekedet, amely ellentétes a biológiával, illetve nem rendelkezik megfelelő alapokkal, természetellenes, abnormális, és ezért káros. Nordau nemcsak az emberi test, hanem a „társadalmi test” fogalmát is ismeri: a társadalomban is vannak egyszerűbb és komplexebb rendszerek, de nincs alapvető ugrás.

Az evolúcióelmélet, a tudományosság és a civilizáció Nordau rendszerében teljesen összefonódik, elválaszthatatlanok egymástól. Nordau a mindent átható

³⁵ Schulte, 1997. 85–86.

³⁶ Nordau, 2013. 266–268.

³⁷ Nordau, 2013. 313–314.

biológia révén, amely az *Entartung* igazolásának az alapját jelenti, a társadalmat a haladáson alapuló evolúción keresztül szemléli. A haladás az evolúcióelmélet, azaz a biológia felől érkező elv, nem egy filozófiai értelemben vett ideál.³⁸ Darwin követőjeként Nordau hisz a minden téren az emberiség javát szolgáló végtelen haladásban, ez szolgál az ész mércéjeként, s minden, ami ettől eltér, az az észszerűtlen hatálya alá esik. Utóbbi kategóriába tartozik minden, ami eltér a racionalitástól, így az eltérő művészeti és egyéb civilizációs tevékenységek, amelyek azáltal az elfajzottság gyanújába keverednek, s az elfajzás – mint tudjuk – Nordaunál elmebetegségnek számít.

Egy egészséges ember és művész minden téren hisz az emberiség kollektív fejlődésében, csak az elmebetegek kételkednek ebben. Az egészség az evolúció, míg a betegség a disszolúciónak felel meg. A beteg psziché ebben a rendszerben a lét egyszerűbb szintjeire esik vissza. Nordau számára természetesen a beteg ember kevésbé érdekes, mivel alacsonyabb szinten áll, ezért az evolúció olyan fázisainak megismétlésére kényszerül, amelyeket az egészségesek már túlhaladtak, ez a hátrány tehát nem érdemel figyelmet. Nordau prognózisa szerint az elfajzottság csak egy ideiglenes betegség, amely korát, a *fin de siècle*-t érinti. A darwini tanok szerint a természetes szelekció minden beteget és beteges jelenséget, következésképp az elfajzottakat természetes úton utol fogja érni. Ekképpen az elfajzottságnak az evolúció törvényei szerint nincs jövője, mivel az alkalmazkodóképesség hiányában az elfajzott ember nem a haladást szolgálja, és a létért folytatott küzdelemben az egészséggel szemben alulmarad. Az evolúció maga a természetes szelekciós folyamat.³⁹

Az *Entartungot* átható tudományosság megmutatkozik a kötetek felépítésén is. A két kötet öt könyvből áll. Az első könyv (*Fin de siècle*) nyújtja az elfajzás tudományosan megalapozott diagnózisát, foglalkozik a tünetekkel és az etiológiával, melyek egyben fejezetcímként (orvosi értelemben anamnézisként) is szolgálnak. Az utolsó, az ötödik könyv (A 20. század) tartalmazza az eredmények összefoglalását, a prognózist és a terápiát, azaz az elfajzás gyógymódjait vetíti előre. A közbülső három könyv (Miszticizmus, Ego-függőség, Realizmus) konkrét elemzéseket tartalmaz, a művészi alkotások analízisét és orvosi kiértékelését.

38 Kottow, 2006. 142.

39 Schulte, 1997. 213–215.

Entartung és antiszemitizmus⁴⁰

Julius Langbehn *Rembrandt als Erzieher*⁴¹ (1891) és Otto Weininger *Geschlecht und Charakter*⁴² (1903) című kötete mellett Max Nordau *Entartungja* (1892/93) tartozik azon művek közé, amelyek a 19. század végi félelmekkel és neurózisokkal foglalkoznak. Nordau azonban az elfajzás fogalmával egy olyan terminust állított a középpontba, amely már a 19. század elejétől fogva kultúrkritikai és biológiai értelemben volt használatos. A 20. században más irányt vett a fogalom jelentése, a Harmadik Birodalomban, illetve Sztálin alatt már messze elvált a nordaui értelemről és gondolatiságtól. Máshogy megfogalmazva: az 'elfajzott' kifejezés kifejezetten alkalmas egy biológiailag kondicionált megközelítésre, amely az ember társadalmi természete és ennek speciális törvényei helyett egy nemzeti testet (*Volkskörper*) feltételez. Nordau azonban távol állt attól, hogy „elfajzás-konceptióját” 'völkisch' vagy rasszista értelemben használja, így súlyos tévedései ellenére „érdeme”, hogy nacionalista és faji irányú gondolatiságot nem társított a fogalomhoz.

Wilhelm Schallmayer (1857–1919) *Über die drohende körperliche Entartung der Kulturmenschheit* (1891) című művében már Nordau előtt a pszichopatológia eszköztárával közelít a fajhigiénia (*Rassenhygiene*) kérdéséhez.⁴³ Schallmayer is darwini alapokon áll, de aggodalma nem konkrétan művekre és művészekre irányul, hanem az egészséges és a beteg jelenségek tudatos elkülönítésére, valamint az egészséges emberek „tenyésztésére” a növekvő népegészség (*Volksgesundheit*) érdekében. Műve még évtizedek múltán is igen keresett és hivatkozott volt. Eugen Düring (1833–1921) műveihez képest⁴⁴ azonban Schallmayernél nem tapad az elfajzás fogalmához rasszista vagy antiszemita jelentés. Mivel hivatkozások nem

40 Schulte, 1997. 209–212.

41 [Langbehn, August Julius]: *Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen*. Leipzig: Hirschfeld, 1890. <https://digital.ub.uni-paderborn.de/retro/urn/urn:nbn:de:hbz:466:1-8943>

42 Weininger, Otto: *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*. Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1903. <https://archive.org/details/geschlechtundcha00weinuoft/mode/1up>
Vö. Kortow, 2006. 212–248.

43 Schallmayer, Wilhelm: *Ueber die drohende körperliche Entartung der Kulturmenschheit und die Verstaatlichung des ärztlichen Standes*. Berlin – Neuwied: Heuser, 1891. <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/109833/1>

44 Düring, Eugen: *Der Werth des Lebens. Eine philosophische Betrachtung*. Breslau: Eduard Trewendt, 1865. https://play.google.com/store/books/details/Eugen_D%C3%BChring_Der_Werth_des_Lebens?id=CWFNAAAAAYAAJ, továbbá Düring, Eugen: *Die Judenfrage als Rassen-, Sitten- und Culturfrage*. Mit einer weltgeschichtlichen Antwort. Karlsruhe – Leipzig: Reuther, 1881. <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/127340>

találhatók ezekre a művekre, így csak valószínűsíthető, hogy Schallmayer és Düring művei ismertek lehettek Nordau számára.

Az *Entartung* olvasható antiszemita szemszögből, reakcióként, válaszként az évszázadok óta honos kedvezőtlen képre, mely beteg, fizikailag és pszichikailag egyaránt elfajzott népként láttatja a zsidó népet. Nordau kortársai közül Dühring népszerű *Die Judenfrage* című kötete mellett Édouard Drumont sikerkönyve, a *La France juive* (1886) említhető, melynek központi gondolata szerint a zsidók elfajzottak, s ezáltal mind fizikailag, mind szellemileg alacsonyabb rendű és beteg fajt jelenítenek meg.⁴⁵ Drumont az ideggyengeséget kifejezetten zsidó betegségként láttatja, amely aztán az egész korszakra kiterjed. Ezzel szemben Nordau az ideggyengeséget és a hisztériát ugyan szintén kortünetként értékeli, de határozottan a korszak tipikus nagyvárosi betegségének nevezi, amely legelőször az értelmiségiek és művészek körében jelentkezett. Nordau az *Entartungban* az elfajzással kapcsolatos diagnózist és etiológiát általános, azaz nem kifejezetten kora zsidó civilizációs betegségeként állítja fel, nem az antiszemita klisék ellen kíván hatni.

Nordau az antiszemitákkal szemben saját fegyverükkel lép fel: minden antiszemita támadást elfajzotttnak, sőt patológiás esetnek tekint, az antiszemitákat pedig üldözési mániában szenvedő, kezelésre szoruló degeneráltaknak látja. Az *Entartungban* azonban nem találhatók olyan részek, amelyek arra utalnának, hogy Nordau a művet az antiszemitizmussal szemben írta volna. A célkeresztben kora avantgárd művészete és annak közönsége volt.⁴⁶

Összegzés

Nordau korának új, avantgárdnak számító tudományát, a modern pszichopatológia eszköztárát veti be rendszerének megalkotásánál. Ismeri a legfrissebb szakirodalmat, a legújabb tudományos eredményeket, amelyekre az *Entartungban* is folyamatosan hivatkozik. Nordau meglátása szerint a *fin de siècle* művészete mögött meghúzódó betegség lényegét csak az az orvos képes felismerni, megnevezni és leírni, aki – mint például ő maga – jártas a mentális és idegrendszeri betegségek kezelésében. Kritérium, hogy felismerje a korszak hangulatában, a

45 Német fordításban: Drumont, Eduard: *Das verjudete Frankreich. Versuch einer Tagesgeschichte*. I–III. Berlin: Deubner, 1886–1889. <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titelformat/740415>

46 Schulte, 1997. 210–211.

kortárs művészetben, követőinek magatartásában, igényeiben, ízlésében, vágyaiban a két alapvető, általa jól ismert kórképet: „a degenerációt vagy elfajulást, valamint a hisztériát, melyek enyhébb foka a neuraszténia”.⁴⁷ A felszínen megmutatózó csalóka látszat és a mélyebben rejlő valóság közti különbség feltárása az ebben járatos szakemberek feladata. Nordau orvosként morális kötelességének érzi, hogy a beteges művészetet létrehozó alkotók kórképéről a hétköznapi ember is tudomást szerezzen. „Az *Entartung* ennek a morális imperatívusznak az eredménye: egy olyan orvos műve, aki a csak számára hozzáférhető eszközzel fedi fel olvasói előtt a számukra rejtett igazságot.”⁴⁸ Nordau olyan orvosként írta a művét, aki tudományos ismereteinek felhasználásával elemez művészeket és műveket, igazi alakja azonban rejtve marad.

⁴⁷ Nordau, 2013. 26.

⁴⁸ Kottow, 2006. 131.